

Den forna mayakulturen och dess mysterier

Alternativa berättelser om ett forntida icke-västerländskt samhälle

Text: Proferssor Arthur Demarest

Mayakulturen fascinerar antropologer, arkeologer, historiker och den stora allmänheten. Det finns flera orsaker till det. Ekologiska och kulturella mysterier omger våra tolkningar av mayakulturen. Dessutom har mayakulturernas sätt att försvinna genererat olika "berättelser" som presenterats av olika forskare för att förklara ekologiska och kulturella "mysterier" och orsaken till mayakulturens kollaps.

Det ekologiska mysteriet

Den här stora amerikanska fornkulturen i Centralamerika och Mexiko uppstod i en regnskogsmiljö. Det är en känslig miljö, och enligt västerländska forskare borde inga urbana civilisationer uppstå i en sån miljö! Trots den magra jorden, de få farbara floderna och de rika men känsliga regnskogsmiljöerna har ändå högtstående civilisationer uppstått. Idag förstörs sådana regnskogar i världen över även av relativt små grupper av bönder och boskapskötare. Dit hör Petens regnskogar i Guatemala och Mexiko, och Belize, där mayakulturen föddes.

Trots det lyckades de forna mayaindianerna leva i den täta "regnskogen" (egentligen en "subtropisk skog"). De byggde byar, städer och senare storstäder mellan 1200 f.Kr och 200-300 e.Kr. Vi vet att under den följande "Klassiska perioden" (300-400 e.Kr) levde upp till 100 000 människor i vissa städer, som innehöll enorma palats och tempel, bollplaner och stora stenlagda öppna platser, "plazas", samt tusentals hus som organiserades gruppvis runt innergårdar . Detta lyckades de med tack vare en unik ekologisk anpassning till regnskogen, och först på senare tid har moderna arkeologer och paleoekologer börjat förstå hur det gick till.

En av hemligheterna bakom deras förmåga att så framgångsrikt leva i regnskogen var att de forna maya imiterade regnskogens två typiska kännetecken: diversitet och dispersion, det vill säga mångfald och spridning. I regnskogens fall gäller det växt- och djurarter.

I de forna mayastäderna var befolkningen stor men levde på en stor yta med palats och grupperingar av hus där adeln, hantverkare och alla andra levde spridda över ett stort område med stor mångfald av dammar, trädgårdar, fruktträdgårdar, odlingar och små regnskogsspartier avsatta för djur- och växtlivet . De använde olika typer av odlingsformer; köks-trädgårdar som de berikade med avträdesgödsel , terrassodlingar som förhindrade erosion av den magra djungeljorden, odling i nedsänkta trädgårdar, odling av kakao och områden med svedjebruk där de större träden fick stå kvar för att binda rötterna.

Så det verkliga mysteriet handlar inte om gravar, monument eller hieroglyfiska texter. Hemligheten bestod i deras förmåga att leva i stora städer i regnskogen utan att förstöra den. Det har västerländska samhällen aldrig lyckats med. Eftersom denna prestation var så ofattbar för västerländska forskare, så kunde de inte ens tänka sig den. Istället skapade de "gåtan maya" genom att utveckla sin egen berättelse om den forna mayakulturen. Ända till slutet av 60-talet hävdade arkeologer att mayakulturen inte hade några städer, utan att grupper av människor höll till runt ceremoniella platser. Man trodde att folk kom dit enbart under religiösa högtider, då bönder från landsbygden deltog i viktiga ritualer i stentemplena. Man antog att större grupper av människor omöjligt kunde leva i regnskogen, på grund av svedjebrukets skadliga påverkan. Moderna västerlänningar kände till bara

till den skadliga formen av svedjebruk. Först de senaste decennierna har vi förstått hur komplicerad och avancerad mayakulturens jordbruk och boende var. Studier av jorden i regnskogen, av forntida åkrar, bevarade botaniska stoft, fossiliserad växtpollen och olika sorter kemiska rester i marken har visat hur ekologin och stadsbildningen under mayakulturens klassiska period verkligen såg ut.

Mysteriet med politik och religion i mayakulturen

Eftersom den västerländska berättelsen om den forna mayakulturen missförstod deras ekologi, och därmed också deras befolkningens mängd, var europeiska och amerikanska forskare tvungna att skapa sina egen "berättelse" om mayakulturernas statsbildningar. Tanken på ceremoniella center som enbart användes vid ritualer passade med idén om en kultur med en liten befolkning som levde utspridd. Forskare antog även att dessa center inte var verkliga stater, utan fredliga "teokratiska" center som präster styrde.

Vid den tidpunkten hade enbart hieroglyferna på de stora stenmonumenten med mayafolkets kalender, deras tidscyklar och deras "långa räkning" dechiffrerats. Därför menade forskare att prästerna som ledde dessa mayacenter dyrkade tiden och tidsgudar. De antog att resterande odechiffrerade 75 % av hieroglyferna på monumenten, de upprättade stelerna och de cirkulära altarna också berättade om tidsdyrkan och om tidsgudar. Ritualerna som lockade "bönderna" till ceremonierna antogs vara högtidlighållande av viktiga dagar i de heliga tidscyklerna. De gav oss också en längre tideräkning med den "långa räkningen" .

Men på senare år har dechiffreringen av hieroglyferna, med både fonetiskt och ikonografiskt bildspråk gett oss en mer realistisk bild av den klassiska perioden, som grundar sig på deras egna ord och deras egen berättelse om sig själva. Nu är ungefär 80 % dechiffrerade, och texterna berättar om kungar, städer, allianser, krig och stora stater, inte bara om präster och religiösa ritualer.

De klassiska maya berättar att kungarna inte var präster, utan "heliga härskare", gudomliga kungar. I motsats till västerländska koncept om "härskare" kontra "präster", så kombinerade de heliga härskarna, "kuhul ajaws", rollerna som kung, krigsledare, högsta religiösa ledare, ceremoniell förrättare i palatsen och på de öppna torgen ovanför templen. Det var även de som ledde de heliga bollspelen. Så istället för att dela den makt som innehas av kungar, presidenter, generaler, påvar eller ayatollar, rockstjärnor och fotbollsspelare, så kombinerade "kuhul ajaws" alla dessa roller i en högsta härskare i varje statsstat. Olika heliga härskare betonade olika delar av dessa roller, men de tillämpade alla dessa funktioner.

Västerländska forskare kunde inte förstå ett ledarkoncept som kombinerade så olika roller som Tony Blairs, Gustav Vasas, Påve Johannes Paulus II:s, Bonos och Beckhams! Som det så ofta blir när historia ska återberättas, i synnerhet när det gäller ett annat folks historia, så hittade arkeologer på egna historier om präster, ceremoniella center, tidsdyrkan och en fridfull befolkning som levde i små grupper, istället för i stora städer.

Nu inser vi att klassiska maya hade stora städer, stor befolkning, utmärkt väl anpassade metoder för att bruka jorden i regnskogarna, krig, allianser och religiösa/politiska skådespel som leddes av en typ av härskare som inte går att jämföra med den maktindelning vi själva känner till. Nu vet vi att många av de stora stentemplen, av vilka vissa tornade upp sig mer än 70 meter över städerna, innehöll kungagravar. I templen över dessa gravar dyrkades kungarna, solgudar, Venus, månen, regnet och de kalendariska cyklerna. De tidiga forskarna hade dock rätt när det gällde mayas tidsdyrkan och deras fixering vid sina kalendariska cykler och den "långa räkningen". Men nu vet vi att det bara var en del av deras komplicerade system av kombinerat politiskt och religiöst styre.

Gravar, skatter och sanningen om Indiana Jones

De ”heliga härskarnas” gravar inuti de stora templen har gett näring åt den ”Indiana Jones”-image som maya-arkeologin har. Gravarna innehåller fantastiska skatter, inklusive snidade jadetavlor och jadeornament, vackra mångfärgade lervaser, speglar av polerat pyrit (”kattguld”) och vackra ornament av snäckskal som importerats från kusterna vid Stilla havet och Karibiska sjön. Dessa föremål är inte enbart prydda med scener ur det kungliga livet, utan innehåller också texter som ger oss viktig information om mayas liv, ritualer och politik.

Dessvärre har dessa gravar lett till att många utgrävningsplatser har plundrats. Plundrare förstör templen och förflyttar föremål och tempel ur sin arkeologiska kontext, och de säljer föremålen vidare på den internationella konstmarknaden till samvetslösa konsthandlare eller samlare. Som i ”berättelserna” om hur arkeologerna i Cancun slåss med plundrare, så innebär plundringarna av andra nationers och folks kulturella arv även att maya som bor nära de forna mayastäderna har utsatts för våld.

Sanningen är förstås att gravarna endast kan ge en begränsad mängd information. Vår nya förståelse av den klassiska mayakulturen kommer från ”epigrafisk” dechiffring av stenmonument, och i än högre grad från stora projekt som studerar de forna mayas mönster när det gällde bebyggelse, kökkenmöddingar (avfallshögar) bakom deras hus, paleoekologiska studier av jord och jordbruket, osteologiska studier (av skelett), studier av hälsa och föda under den klassiska perioden och studier av djurskelett som berättar för oss om jakt, föda och miljö. Klassificering, stilstudier och dataanalyser av hundratals lerskärvor och stenverktyg hjälper oss att datera husen och talar om vilka verktyg invånarna använde. Analyser av leran som skärorna består av, i form av neutronaktivering och röntgendiffraktion, berättar för oss varifrån leran i krukorna eller stenen i verktygen kom. Detta gör det möjligt för oss att rekonstruera handelsleder i det forna mayariket. Dessa visar att Cancun var en viktig knutpunkt för byteshandel.

Denna forskning är verklig modern arkeologi. Indiana Jones-arkeologin är bara ännu en myt som vår kultur skapat, ännu en västerländsk ”berättelse”, som dessutom uppmuntrar dålig arkeologi och plundring i Centralamerika och Mexiko.

Mysteriet med kollapsen av det klassiska maya

I två århundraden har både allmänheten och vetenskapsmän funderat över gåtan med mayakulturens ”plötsliga sammanbrott”. Romaner, filmer och arkeologiska expeditioner har inspirerats av en bild av övergivna mayastäder med sina tempel, palats och monument nästan uppslukade av djungeln. Under maya-arkeologins första århundrade skapades – på grund av vetenskapens begränsningar, de odechiffrade hieroglyferna, samt allmänhetens och forskarnas fantasi – dussintals ”berättelser” om ”sammanbrottets gåta”. Dagens arkeologer tvistar fortfarande – trots mer pålitliga bevis, vetenskapliga analyser och dechiffrade texter – om de verkliga orsakerna till den klassiska mayakulturens kollaps. I en nyutkommen publikation, har femtiotvå forskare efter många konferenser lagt fram sina bevis från olika mayaområden i låglandet. Efter decennier av forskning är forskarna fortfarande oense om hur, när och varför mayakulturen gick under. Till förklaringarna hör: invasioner, torka, inre stridigheter, överbefolkning, överexploatering av jorden, nya handelsvägar, till och med ”moraliskt förfall”. Endast sjukdom, jordbävningar och orkaner tycks ha strukits från listan över tänkbara förklaringar till de klassiska mayastädernas kollaps.

Men det har skett framsteg och vi har fått ny kunskap om vad den verkliga orsaken till slutet för den klassiska mayakulturen skulle kunna vara. Forskning i de olika områdena av mayavärlden visar att den klassiska perioden inte avslutades vid samma tidpunkt överallt, som man tidigare trott. Det skedde ingen ”plötslig” och samtidig kollaps som många hade

påstått tidigare. Så torka, sjukdomar och svält kan inte på egen hand förklara slutet. Tvärtom visar bevisen från de olika mayaområdena i låglandet att slutet i varje område skedde vid olika tidpunkter, och förändringarna såg inte likadana ut.

Med början i den västra och södra delen av lågländerna, Petendjungeln, störtade kungarikena samman i våldsamma krig mellan de styrande dynastierna. Mellan 750 och 820 e.Kr övergavs nästan alla stora städer längs den västra flodens handelsväg, och en stor del av befolkningen kan ha flyttat öster- eller norrut. I andra områden var kollapsen mindre dramatisk. De stora städerna i centrala Peten, som Tikal, genomgick ett långsamt förfall mellan år 800 och 900 e.Kr. Detta skedde alltså långt efter den våldsamma och plötsliga kollapsen i väst. Andra områden, som norra Yucatan i Mexiko, blomstrade under den här perioden, och mellan år 800 och 1000 e.Kr hade de sin storhetstid. Dessa städers förfall inträffade efter år 1050 e.Kr. Andra områden, som kusten av det som idag är Belize, kände aldrig av någon nedgång. Deras välstånd och makt ökade när kungarikena försvann. Kollapser, förfall, övergångsperioder och ombildningar – som inträffade under perioden 750 e.Kr till 1050 e.Kr. Kring 1050 – 1100 e.Kr hade det klassiska mayas politiska och religiösa system med de mäktiga "kuhul ajaw" försvunnit, liksom mycket av arkitekturen, templen, gravarna och monumenten som bar upp systemet. Men hur det gick till och när det inträffade varierade i varje område.

Så än en gång har västerländska forskares mysterium med en plötslig kollaps av den klassiska mayakulturen ersatts av en mer komplicerad och sann förståelse. Detta mer fullständiga perspektiv erkänner inte bara stora skillnader mellan vårt samhälle och deras, utan även stora regionala skillnader inom den klassiska mayakulturen. Numera liknar slutet för de klassiska stadsstaterna snarare den långsamma, komplicerade process som romarriket upplevde.

Perspektiv: Mayakulturen och dess föränderliga berättelser

Som vi ser, så berättar de olika versionerna av mayakulturens stora mysterier lika mycket om våra egna perspektiv och etnocentriska synsätt, som de gör om de forna maya. Det är väldigt svårt för forskare, media och allmänheten att förstå ett samhälle som var så olikt vårt eget. Därför har våra berättelser om maya förändrats de senaste tjugo åren, och de romantiska, etnocentriska, dramatiska och fördomsfulla perspektiven har ersatts av nya berättelser. Dessa nya berättelser är grundade på mer fullständiga bevis och mer detaljerade vetenskapliga studier. Men ytterligare en källa till den nya kunskapen är dechiffreringen av de hieroglyfiska texterna. Dessa skrifter gör att de forna mayaeliterna kan ge sin egen version av sin kultur. Förhoppningsvis kommer fler alternativa historier om hur mayakulturen blomstrade och förföll att skapas, i takt med att arkeologin och epigrafiken utvecklas.

Cancuen som en ny källa till berättelser om mayakulturen och dess upphörande

Utgrävningsplatsen vid Cancuen och dess föremål, monument och inskrifter, illustrerar mycket av det som diskuterats ovan: hur komplicerat ledarskapet var i mayakulturen, hur de anpassade sig till regnskogsmiljön, de stora skillnaderna inom de forna mayakulturerna och hur olika och komplicerade slut de olika mayastaterna fick

Cancuen, handel och makt

Cancuen skiljde sig från andra mayariken på många sätt. Det var uppbyggt kring en sorts handel, och inte kring jordbruk, krigföring och religion som de andra stadstaterna i mayaområdet. Med sitt läge där Pasionfloden blev farbar, kunde Cancuen kontrollera

handeln och produktionen av dyrbart gods som jadeit, pyrit till speglar, snäckskal från kusterna, och antagligen även exotiska föremål som jaguarpäls och vackra gröna fjädrar från quetzal-fågeln. Den prestige, rikedom och makt som kontrollen över varorna innebar, resulterade i härskarens palats med 200 rum (som motsvarade en yta på fem fotbollsplaner). Det förklarar också varför Cancuen hade så många vackra monument.

Man får dock inte glömma att upptäckterna i Cancuen i media presenteras på ett sätt där vi blandar ihop våra värderingar med dem som tillämpades där. Exempelvis nämnde Washington Post att man funnit "det forna mayasamhällets Wall Street" i Cancuen. Men maya hade inte en kapitalistisk marknadsekonomi och varorna som importerades eller tillverkades i Cancuen kunde inte köpas eller säljas fritt. Det var heliga föremål som ingick i kuhul ajawernas dräkter när de var religiösa ledare, festarrangörer, bollspelare och förrättare. Föremålen var antagligen gåvor från kuhul ajaws till andra härskare i utbyte mot allianser. Allianser som innebar skydd för Cancuen i händelse av krig, men även fördelar i byteshandeln.

Cancuen och de bollspelande kungarna

Cancuen illustrerar hur komplicerat och varierande det politiska styret var i maya. Kungarna i Cancuen, särskilt den högste ledaren Taj Chan Ahk, deltog sällan i krig, och kungadömet hade enbart ett fåtal tempel för ritualer, trots det enorma palatset. I Cancuen var kuhul ajawernas roll som generaler, påvar och förrättare mindre viktig och kungarna såg sig själva som bollspelare, eller snarare "fotbollsstjärnor". Det var så de presenterade sig själva i konsten och på snidade monument. De altare som visas här har sin egen berättelse, där kungarna i Cancuen försökte beskriva sig själva som mayakulturens Pélé eller Beckham. Altarna har antingen hittats under utgrävningar eller återfunnits efter razzior hos plundrare.

Man har hittat åtminstone tre bollplaner i Cancuen. För att förbättra utsikten över palatsets bollplan byggde kung Taj Chan Ahk om palatset och flyttade sitt tronrum för att kunna se ut över planen. Han lät bygga igen vissa rum för att bygga läktare och en stor trappa som ledde de femton metrarna ner från tronen till bollplanen. I de stora monument som han lät skapa, som den 270 kg tunga altartavlan som återtog från plundrare, ser man Taj Chan Ahk spela med en besökande kung, som sägs ha erövat två städer i hans överherre Taj Chan Ahks namn. I full kungamundering ser man dem spela en speciell sorts bollspel på den kungliga bollplanen, nära floden vid ingången till utgrävningsplatsen.

Det gick inte att spela den "vanliga" formen av bollspel på den kungliga planen på grund av planens ovanliga form, vackra arkitektur och imponerande altare. Man ser kungarna spela i ceremonidräkter, men den vanliga stenhårda bollen (som kunde skada eller döda vanliga spelare) är utbytt mot en enorm, uppblåst badbollsliknande boll. De kungliga bollspelen verkar vara politiska händelser med syfte att markera fördrag och förbund. Samtidigt gav de kungarna i Cancuen tillfälle att visa upp sig som stora fotbollsspelare.

Så maya, eller åtminstone deras ledare, manipulerade också historien och konsten för att skapa sina egna versioner av sin politiska historia. Genom konst, monument och inskrifter kunde de ge sin egen version om vilka de var, vad de hade för makt och hur de valde att beskriva sig själva. Vi kan jämföra Cancuenledarnas beskrivning av sig själva med hur kungarna i Dos Pilas jämförde sig: som erövrande krigare, och med bilder från Tikal, där härskaren beskrev sig själv som centralfiguren i alla religiösa rituale. Skapandet av berättelser, myter och historia är kännetecknande för alla kulturer i alla samhällen.

Cancuen och gåtan med kollapsen

I Cancuen kan vi också se en av de mest dramatiska versionerna av mayakulturens kollapser. Här handlade det inte om långsamt förfall eller förändring. Istället verkar det som om staden plötsligt drabbades av krig i början av Taj Chan Ahks son, kung Kan Maax's styre. Den plötsliga och våldsamma kollapsen märks i de inte färdigställda försvarsmurarna och hos skeletten och de smycken som låg på torget eller kastade i diken.

2005 och 2006 hittade arkeologer och osteologer (skelettexperter) perfekt bevarade skelett av 33 adliga män, kvinnor och barn som klädda i sina dräkter kastats ner i en vattencistern vid ingången till palatset. Deras dräkter var prydda med jade, snäckskal och de bar halsband av jaguartänder. Deras starka ben, skalldeformeringar och eleganta föremål tydde på att alla tillhörde eliten. Osteologiska undersökningar av några skelett visar att de dödats med ett spjut genom ryggraden eller huvudet, eller ett yxhugg mot huvudet och nacken. Innan de kastades ner i den 80 kvadratmeter stora vattencisternen har många av de adliga till och med blivit lemlästade. I närheten, i ytliga enkla gravar, fann man kvarlevorna av två personer som man tror är den sista kungen, Kan Maax, och hans drottning. Deras enkla och hastiga begravning står i skarp kontrast till de raffinerade föremål och dräkter som begravts med dem. Min slutsats är att kollapsen i Cancuen år 800 e.Kr var våldsam. Kungen, drottningen och hela hovet tycks ha dödats.

De olika versionerna av Cancuens kollaps – varav en är min – kan ses i pressen och i National Geographics tv-program som handlar om den kungliga massakern. Att den kungliga familjen dödades med spjut och yxa och lemlästades har gjort att händelsen beskrivits som en brutal hämndaktion eller ett dåd utfört i raseri. Men hovet kan mycket väl ha avrättats med stor respekt, i en ritual. Lemlästningen kan ha skett för att befria själen och tillsammans med kropparna eller kroppsdelarna lade man sen offrens mest värdefulla smycken och dräkter. Det verkar som om de som utförde dödandet kom från en rivaliserande dynasti. Det skulle kunna förklara varför hela den kungliga familjen avrättades och även den rituella behandlingen av de värdefulla dräkterna.

Så ännu en gång kan vi se de olika sätt på vilket andra kulturer kan presenteras av västerländska forskare, media, allmänheten eller av dem som tillhör den kulturella traditionen. I det här fallet kan bevisen från "den kungliga massakern" i Cancuen ses som en ritualiserad, respektfull avrättning av kungliga släktingar, eller som ett brutalt dåd utfört i raseri. Den andra mediabilden speglar vår egen kulturs förutfattade meningar. De "objektiva" vetenskapliga bevisen tyder snarare på en händelse som präglats av riter och respekt.